

XVIII. yüzyılda Osmanlı tıbbında çocuk hastalıkları ile ilgili bir bölüm içeren önemli bir Türkçe eser: *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân*

Ahmet Aciduman¹, Önder İlgili²

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi ¹Tıp Tarihi ve Etik Doçenti, ²Tıp Tarihi ve Etik Doktoru

SUMMARY: Aciduman A, İlgili Ö. (Department of History of Medicine and Medical Ethics, Ankara University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey). An exceptional Turkish work including a pediatric section in Ottoman medicine in the 18th century: *Nuzhat al-Abdan fî Tarcamat-i Gayat al-Itkan* (*The Beauty of the Bodies in the Translation of Gayat al-Itkan*). Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2012; 55: 110-125.

Sâlih bin Nasrullah, a “chief physician” of the Ottoman Empire in the 17th century also known by the name Ibn Sellum, was one of the exceptional physicians. He included a pediatric section in one of his works *Gâyat al-Itkan fî Tadbir-i Badan al-Insan* (*The Extreme Degree of Certainty in the Care of the Human Body*), which was one of the foremost writings, written in Arabic. The aforementioned work was translated into Turkish by Mustafa Abu al-Fayz under the name *Nuzhat al-Abdan fî Tarcamat-i Gayat al-Itkan* (*The Beauty of the Bodies in the Translation of Gayat al-Itkan*) in the 18th century. This study was conducted based on one of the copies of *Nuzhat al-Abdan fî Tarcamat-i Gayat al-Itkan* printed in Istanbul in 1887. The content of the section related to pediatrics was transliterated and analyzed. The whole section is presented to the readers. The aforementioned section in *Nuzhat al-Abdan fî Tarcamat-i Gayat al-Itkan* consists of two main headings, “*tadbir al-atfal*” (pediatric care) and “*amraz al-atfal*” (pediatric diseases). Pediatric diseases were given in an order from the head to the foot and the treatments were substantially nonsurgical treatments. As a part of the non-surgical treatments, herbal and chemical remedies and also the bearing of some objects that were believed to be beneficial were described.

Key words: history of medicine, Ottoman Empire, pediatrics, Salih bin Nasrullah, Mustafa Abu al-Fayz, *Nuzhat al-Abdan*.

ÖZET: Osmanlı İmparatorluğunda XVII. yüzyılda hekimbaşı olarak görev yapan ve İbn Sellum adıyla da bilinen Sâlih bin Nasrullah, önde gelen eserlerinden biri olan *Gâyetü'l-İtkân fî Tedbiri Bedeni'l-İnsân*'da çocuk sağlığı ve hastalıklarına ayrı bir bölüme yer veren nadir hekimlerimizden birisidir. Hekimin Arapça olarak kaleme alınan bu eseri Mustafâ Ebû'l-feyz tarafından *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân* adıyla XVIII. yüzyılda Türkçeye çevrilmiştir. Bu çalışma adı geçen tercümenin 1887 yılında İstanbul'da basılmış olan nüshalarından birisi üzerinde gerçekleştirilmiştir. Eserde çocuk sağlığı ve hastalıklarına ayrılan bölümün çevriyazısı yapılarak içerik analizi yapılmış ve bölümün tamamı okuyuculara sunulmuştur. *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân*'da çocuk hastalıkları ile ilgili sözü edilen bölüm “*tedbîru'l-etfâl ya'nî ma'sûmlara olan tedbîr*” ve “*emrâzu'l-etfâl ya'nî ma'sûmlara 'âriz olan marazlar*” olmak üzere iki ana başlıktan oluşmaktadır. Çocuk hastalıkları baştan ayağa doğru sıralanarak verilmiş olup, hemen tamamının tedavilerinde cerrahi dışı yöntemler kullanıldığı görülmektedir. Cerrahi dışı tedavilerde bitkisel ilaçlar ve kimyasal ilaçların yanında, yararlı olduğuna inanılan çeşitli nesnelere de kullanıldığı saptanmıştır.

Anahtar sözcükler: tıp tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, çocuk sağlığı ve hastalıkları, Salih bin Nasrullah, Mustafa Ebu'l-feyz, *Nüzhetü'l-Ebdan*.

Temmuz 1656–Ağustos 1669 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. Hekimbaşı olarak görev yapan Sâlih bin Nasrullâh bin Sellûm el-Halebî, Haleb'in tanınmış Katolik ailelerinden birinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir.¹ Dedesine nisbetle İbn Sellûm ve Türkçe yazında ise Halebî Sâlih Efendi olarak anılmaktadır.² Sâlih bin Nasrullah Halep'de medrese eğitimini şer'î ilimler alanında tamamladıktan sonra, tıp eğitimini de Halep Dârüşşifâsı'nda almıştır.³ Halep'de başhekimlik makamına yükselen Sâlih bin Nasrullah, Halep valisi İbşir Mustafa Paşa'nın 1654 yılında sadrazamlığa atanmasının ardından onun beraberinde İstanbul'a gelmiştir.¹⁻³ İstanbul'da ilk başta Fatih Dârüşşifâsı başhekimliği görevini yürüten Sâlih bin Nasrullah, sonraları saray hekimleri (etıbbâ-i hâssa) arasına katılmıştır.^{1,2} Sâlih bin Nasrullah, Hamalzâde Mehmed Efendi'nin 1656'daki ölümü üzerine hekimbaşılığa atanmış¹ ve bu görevi ölene kadar sürdürmüştür.³ Görevi süresince kendisine 1662'de Mekke pâyesi, 1665 yılında da İstanbul pâyesi verilmiştir.⁴ Sultan IV. Mehmet Kandıye Kuşatmasını sonuçlandırmak için Edirne'den yola çıkarken beraberinde hekimbaşı Sâlih bin Nasrullah'ı da götürmüş, Sâlih bin Nasrullah Teselya Yenişehir'ine (Lárisa) gelindiğinde rahatsızlanmıştır. Hastalığı sonucu vefat eden (31 Ağustos 1669) Sâlih bin Nasrullah, burada defnedilmiştir.^{1,2} Sâlih bin Nasrullah'ın ölümü *Raşid Tarihi*'nde “*vefât-ı ser-etıbbâ'i hâssa Sâlih Efendi*” başlığı altında aşağıdaki biçimde aktarılmaktadır:

“bir kaç gün mukaddem bi-takdîr-illahi te'âlâ mahmûm olan hekimbaşı Sâlih Efendi merhûm olub mâh-ı rebî'ül-âhirin üçüncü günü mesned-i riyâset-i etıbbâ hâlî kalmagla etıbbâ'i hâssadan hazâkati meczûm olan Hayâtî-zâde'ye ihsân ve bir gün evvel rikâb-i kâh-yâb-i hümâyûna getirülmek fermân olundu.”⁵

Latince'yi iyi bilen² Sâlih bin Nasrullah Arapça ve Türkçe eserler vermiştir.¹⁻³ Rönesans hekimi Paracelsus'un (1493-1541) görüşlerinden etkilenmiş; onun ve onu izleyenlerin eserlerinden yaptığı çevirilerle Osmanlı İmparatorluğu'nda “tıbb-ı cedîd” ya da “tıbb-ı kimyâ” adıyla anılan tıbbi akımın başlamasına öncülük etmiştir.^{2,6}

Eserlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur:

Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân: Derleme olmakla birlikte yer yer orjinal bilgiler de içeren, Türkçe yazılmış bir pratik tıbbi el

kitabıdır. Kitap bir mukaddime, dört makale ve bir hâtimedden oluşmaktadır.^{1,3,7,8} Adıvar⁹ eserin içinde Nikolaus adı geçmesi nedeniyle, bu eser yazılırken, Sâlih bin Nasrullah'ın XIII. Yüzyıl Batı yazarlarından Salernolu Nicolaus Myroposos'un *Dynameron* adlı eserini görmüş olabileceğini belirtmektedir. Eser, Sultan IV. Mehmed'in emriyle yazılmış⁸ ve 1664-65 yılında Sultan IV. Mehmed'e sunulmuş^{1,10} ve Salih bin Nasrullah'a samur bir kürk giydirilmiştir.¹¹ *Olay Raşid Tarihi*'nde “*'arz-ı Gâyetü'l-Beyân te'lîf-i ser-etıbbâ bi-rikâb-i hümâyûn-i şehr-yârî*” başlığı ile aşağıdaki şekilde verilmektedir:

“*Bu esnâlarda ser-etıbbâ'i hâssa Sâlih Efendi dahu lisân-ı Türkî üzere tıbbda te'lîf eylediği Gâyetü'l-Beyân nâm kitâb-u bâri'î'l-bünyânını ma'rûz-ı 'atebe'i dâver-i kadr-şinâs idüb 'avâtıf-ı 'aliyye'i pâd-şâhânenen kendüye bir semur kürk ilbâs olundu*”⁵

Çeşitli kütüphanelerde pek çok nüshası bulunan¹⁰ bu eser, Özkök⁸ tarafından *Gayetülbeyan fî tedbiri bedenil insan-İnsan sağlığı ve sağlığı koruma yöntemleri* adı ile günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Gâyetü'l-İtkân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân: Eser, *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemeti Gâyeti'l-İtkân* adı ile Türkçeye çevrilmiş olup, çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Tercemet-ü Akrabâdîni'l-Cedîd: Senartus'un Latince farmakoloji kitabının çevirisidir. Sâlih Efendi bu eseri hassa tabiplerinden Nikola ile çevirirken vefat etmiştir. Tercüme, Nikola ile Hayatizâde Mustafa Fezyi'nin damadı Süleyman Efendi (ö. 1716) tarafından bitirilmiş, aynı ikili daha sonra eseri Türkçeye çevirmişlerdir.¹⁰ Bu kitap “ispençiyarî”⁷ yani eczacılık hakkında yayınlanmış ilk eser olup, bu kitapta Salih bin Nasrullah ilk kez eczacı için “ispeçiyar” kelimesini kullanmıştır.¹² Uludağ¹² bu kelimenin İtalyanca “spezzer” isminden çevrildiğini bildirmektedir.

Tercemetü't-Tıbbi'l-Cedîdi'l-Kimyâi li-Paracelsus: Adıvar⁹ adı geçen eseri *Tıbbu'l-cedîd ellezi ahtere'ahu Barakelsus* adıyla bildirirken, Uzluğ'un¹³ bildirdiği bir nüshada ise kitabın isminin *Hazâ Kitâb-ı Tıbb-ı Cedîd-i Kimyâvî Ahtere'ahu Parakelsus ve Semmâhu bi'l-Latîniyye Espâgaryâ* olarak yazılı olduğu görülmektedir. Eser, Paracelsus'un ve onun öğrencisi Crollius ile Senartus'un eserlerinden serbest çeviri yoluyla Arapça olarak yazılmıştır.¹⁰ Bayat¹ eserin Paracelsus'un görüşlerini şerh ettiğini, aynı zamanda Sâlih bin

Nasrullah'ın kendi deneyimlerini de içerdiğini bildirmektedir. Bu kitap *Gâyetü'l-Mutarrakkâ fî Tedbîr-i Külli'l-Merzâ* ya da *Gâyetü'l-Munâ fî Tedbîr-i'l-Merzâ* adıyla hassa tabiblerinden Tabip Hasan tarafından tercüme edilerek Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunulmuştur.¹⁰ Gevrekzâde Hâfız Hasan (ö. 1801) tarafından da *Mürşidü't-Etibâ fî Tercemet-i Sipagorya* adıyla Türkçeye çevirisi yapılmıştır.¹⁰ Bu kitabın ismini Adıvar⁹ *Mürşid-ül-etibba fî terceme-i ispagiriya* olarak verirken, Uzluk¹³ *Mürşidül Elibba fî Tercemeti Espagirie*, Şehsuvaroğlu ve arkadaşları³ ise *Mürşid al-Libas fî Tercüme-i İspagerya* olarak vermektedir.

Risâle fî Beyân-ı İskorpüt: Skorbüt hastalığı hakkındadır. Senartus el-Cermânî'den çeviridir.¹⁰

Terceme-i Risâle fî'l-Hummiyâti'r-Rediyye ve'l-Vebâiyye: İspanyol hekim Merkados'un veba ve ateşli hastalıklar konusundaki eserinin çevirisidir.¹⁰

Literatürde Sâlih bin Nasrullah'a ait olduğu bildirilen *Bur'u's-sâ'a*,^{2,10,11} *el-Fevâ'idü'l-Cedîde ve'l-Kavâ'idü't-Tıbbiye*,¹⁰ *Risâle fî't-Tıbb*,¹⁰ *Gâye fî't-tıbb*^{1,9} ve *Mürekkabât* ^{2,10} isimli eserler bulunmaktadır.

Gâyetü'l-İtkân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân ve Türkçe çevirisi Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemeti Gâyeti'l-İtkân

Sâlih bin Nasrullah'ın, bu çalışmanın da konusu olan bir diğer eseri, *Gâyetü'l-İtkân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân* adını taşımakta olup Arapça kaleme alınmıştır.^{10,14} Yazar eseri beyaza çekmeden vefat ettiği için, eser, Sâlih Efendi'nin oğlu kazasker Yahyâ Efendi tarafından Fatih Dârüşşifası başhekimi (tabîb-i evvel) Ahmed Ebu'l-Es'ad'a verilerek beyaza çektirilmiş ve *Gâyetü'l-İtkân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân* adı verilmiştir. Eser daha sonra Yahyâ Efendi'nin oğlu kazasker Feyzullah Efendi tarafından tabip Mustafâ Ebu'l-Feyz'e verilerek Türkçeye çevirilmiş ve bu çeviriye *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân* adı verilmiştir.^{11,15} Hayâtî-zâde öğrencisi olarak da bilinen Ebu'l-Feyz Mustafâ Efendi tıp alanındaki yeterliliğini 1728 tarihinde bazı eklerle çevirdiği *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân* ile ispatlamıştır. Sultan Ahmed Dârüşşifâsı'nda baştabiblik yapan Ebu'l-feyz Mustafâ Efendi, Yenişehir, Bursa ve Mekke kadılıklarında bulunduktan sonra, 1744 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁷ *Nüzhetü'l-Ebdân*'dan başka *Düstürü't-Tabîb fî 'Amel-i Mizânî't-Terkîb*, *Hulâsatu't-Tıbb*^{7,10} ve

hocası kazasker Feyzullah Efendi adına yazdığı *er-Risâletü'l-Feyziyye fî Lugâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye*¹⁶ gibi eserleri de vardır. Literatürde, çeşitli kütüphanelerde yazmaları bulunan *Nüzhetü'l-Ebdân*'ın^{2,10} Sultan II. Abdülhamid'in emriyle, 1887 yılında İstanbul'da basıldığı belirtilmektedir.^{1,3,6}

Çalışmamızda *Nüzhetü'l-Ebdân*'ın, dış kapakta verilen bilgiye göre, İstanbul'da Matba'a-i Osmâniyye'de 1888-89'de (1304 R) basılmış olan ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda bulunan bir nüshası incelenmiştir (Şekil 1).¹⁵ Kitabın iç kapağında ise basım tarihi olarak 1887-88 (1303 R) verilmektedir (Şekil 2). Eserin hem iç, hem de dış kapağında kitabın Ma'ârif Nezâret-i Celilesinin 832 numaralı ve 15 Aralık 1885 (3 Kânûnuevvel 1301) tarihli izniyle birinci defa olarak basıldığı belirtilmektedir.¹⁵ Eserin önsözünde, kitabın dört makâle üzerine düzenlendiği bildirilmektedir. Makâleler cüz'lere, cüz'ler bâblara, bâblar da fasllara ayrılmıştır.¹⁵ Kitabın bölümleri aşağıda görüldüğü gibidir:

Evvelkî makale: *Terkîb 'amellerin itmek murâd iden kimselere iktizâ eyleyen külliyât beyânındadır; üç cüz'i müştemeldir.*

Evvelkî cüz': Üç bâb üzerinedir.

Evvelkî bâb: *Terkîbe hâcet beyânındadır ki lisân-ı Yûnân'da fersakobiye deyu tesmiye olunmuşdur. Birkaç faslı müştemeldir.*

İkinci bâb: *Şarâbiye ya'nî terkîb 'amelin iden kimese lâzım olan şeyler beyânındadır ki yanında hâzır bulunub vakt-i hâcetde anınla 'amel eyleye. Bu dahı birkaç faslı müştemeldir.*

Üçüncü bâb: *Mürekkabâtın hıfzı ve her birisinin mikdâr-ı şerbetleri beyânındadır. Bu dahı birkaç faslı müştemeldir.*

İkinci cüz': *Devâların tabî'atı ve her 'uzva mahsûs olanı beyânındadır ki terkîb itmek murâd itdikde şarâbiye ve tabîb âsân ola ve bu cüz' iki bâb üzerinedir.*

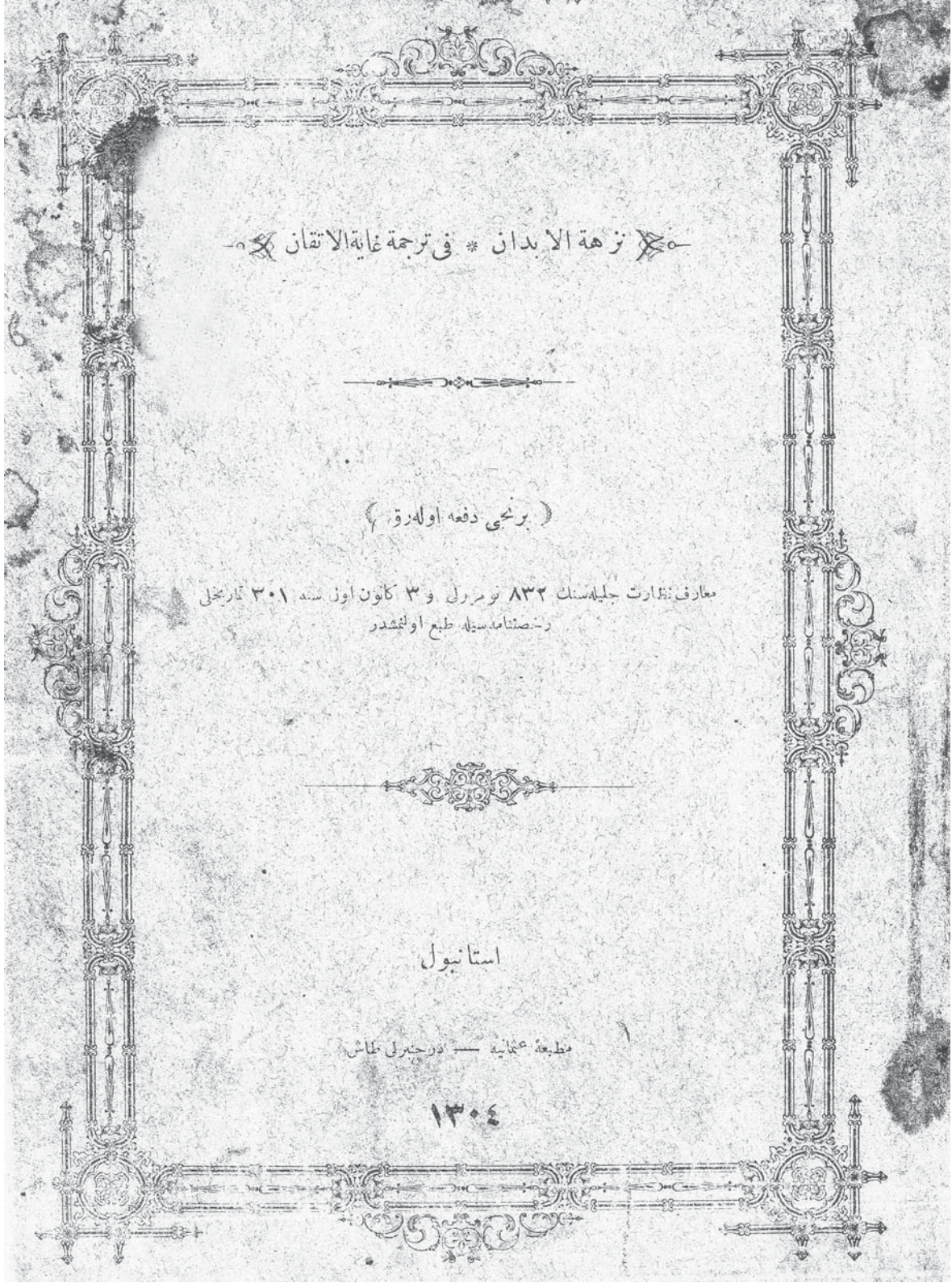
Evvelkî bâb: *Devânın ta'rîfi ve taksîmi beyânındadır. Birkaç faslı müştemeldir.*

İkinci bâb: *Her bir 'uzva mahsûs olan devâlar beyânındadır. Bu dahı birkaç faslı müştemeldir.*

Üçüncü cüz': *Şarâbiye âletlerden lâzım olan şeyler ve tedbîrler beyânındadır. Bu cüz' bir bâb ve yigirmi beş faslı müştemeldir.*

İkinci makâle: *Akrabâdîn beyânındadır ki ma'nâsı terkîbleri cem' idici dimekdir. İki cüz'i müştemeldir.*

Evvelkî cüz': Beş bâb üzerinedir.

Şekil 1. Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân adlı basılı eserin kapak sayfası. Kapak sayfasında şunlar yazılıdır: Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân-(Birinci def'a olarak)-Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinin 832 numarolı ve 3 Kânûmuevvel Sene 301 târihli ruhsâtnâmesiyle tab' olunmuşdur-İstanbul-Matba'â-i Osmâniyye-Der-Çenberlitaş-1304 [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi].

Evvelkî bâb: Mukattar sular ve rûhlar çıkarmak beyânındadır.

İkinci bâb: Şerbetler ‘ameli beyânındadır.

Üçüncü bâb: Köklerden ve meyvelerden ve çiçeklerden olan murabbâlar beyânındadır.

Dördüncü bâb: Süfüflar beyânındadır.

Beşinci bâb: Kurslar beyânındadır. Bu bâb iki faslı müştemeldir.

İkinci makâleden ikinci cüz’: Hâricden isti‘mâl olunan mürekkebe devâlar beyânındadır. Bu cüz’ otuz dört faslı müştemeldir.

Üçüncü makâle: Her bir ‘uzva mahsûs olan marazlar beyânındadır.

Dördüncü makâle: Bir ‘uzva mahsûs olmayub cemî‘ bedene ‘âm olan marazlar beyânındadır. Bu makâle dört bâb üzerinedir.

Evvelkî bâb: Hummâlar beyânındadır. Bu bâb yigirmi iki faslı müştemeldir.

İkinci bâb: Şişler beyânındadır. Bu bâb birkaç faslı müştemeldir.

Üçüncü bâb: Cilde ‘âriz olan marazlar beyânındadır.

Dördüncü bâb: Zehrler ve zehrlü hayvân soktığıının ‘ilâcları beyânındadır. Bu bâb üç faslı müştemeldir.

Evvelkî fasl: Ma‘denî zehrler beyânındadır.

İkinci fasl: Nebâtî zehrler beyânındadır.

Üçüncü fasl: Hayvânî zehrler beyânındadır.¹⁵

Nüzhetü’l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti’l-İtkân’da Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları

Çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölüm eserin üçüncü makâlesinde bulunmaktadır. Üçüncü makâlede, hastalıklar ve tedavileri “baştan ayağa” doğru sıralanmış olup, çocuk hastalıkları ile ilgili bölüm makalenin sonuna doğru yer almaktadır (Şekil 3).¹⁵ Dizinde “emrâzu’l-ETFÂL ve ‘ilâcları beyânı” şeklinde yer alan çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümün içerdiği başlıklar ise şöyledir:

- Tedbîru’l-ETFÂL ya’nî ma’sûmlara olan tedbîr budur ki
- Emrâzu’l-ETFÂL ya’nî ma’sûmlara ‘âriz olan marazlar beyânındadır
- el-‘Îlâc ya’nî ma’sûmlara olunan ‘ilâclarda kânûn budur ki
- Fî humeyyâti’l-ETFÂL ve’l-hasbe ve’l-cuderî. Ma’sûmlarda hummâ ve kızamık ve çiçek ‘âriz olur.

- el-Busûru’l-lebeniyye. Busûr-i şâmiye dahî dirler.
- es-Sa’afe fî ru’ûsi’l-ETFÂL. Bu dahî bir cıbandır ki ma’sûmların başında dahî olur.
- el-Kaml ya’nî beden bitlenmek.
- el-Mâ’u’l-kâ’in-i tahte’l-kıhf ya’nî kafâdan binkıldak yerinde hâdis olur bir mâ’iyyetli şişdir.
- er-Rîh-u tahte’l-kıhf ya’nî kafâda rîh muhtebes olmak.
- el-Veremu’l-hârr fî’r-re’s ya’nî başda sıcak şiş olmak.
- es-Siyâh fî’n-nevm ve’l-kâbûs ya’nî ma’sûmlar uykusu içinde çağırarak ve ağır basmak.
- es-Seheru’l-‘ârizi’l-ETFÂL ya’nî ma’sûmlara uykusuzluk ‘âriz olmak.
- es-Sar’ ve ummu’s-sıbyân. Bu maraz ma’sûmlara ‘âriz olur bir hâldir ki halk buna havâle geldi dirler.
- Teşennucu’l-ETFÂL ya’nî ma’sûmlara teşennüc ‘âriz olmak.
- Veca’u’l-uzn ve seyelân-i rutûbethâ. Ma’sûmlara kulak ağrısı ‘âriz olmak ve kulakları akmak ve yâre olmak ve şiş olmak.
- el-Kulâ’ ve busûru’l-fem ve evrâmu’l-halk fî’l-ETFÂL. Ma’sûmların ağızlarında yâre ve boğazlarında şiş olmak.
- Nebâtu’l-esnân. Ma’sûmların dişi bitdiği vakt.
- Dıfda’u’l-lisân.
- en-Nezle ve’s-su’âl ve dîku’n-nefes fî’l-ETFÂL. Ma’sûmlarda nezle ve öksürük ve nefes tarlığı olmak.
- el-Fuvâk fî’l-ETFÂL. Ma’sûmlara hıçkırık ‘âriz olmak.
- el-Kay’u’l-‘ârizi’l-ETFÂL. Ma’sûmlara kay’ ‘âriz olmak.
- Magsu’l-ETFÂL. Ma’sûmların göbeği burmak.
- Nefhu’l-merâk. Ma’sûmların boş böğri şişmek.
- el-İshâl.
- İ’tikâl-u taba’i’l-ETFÂL. Ma’sûmların tabî’atı kabz olmak.
- ed-Dîdân.
- Fatku’l-ETFÂL. Ma’sûmların kasığı yarılmak.
- Hurûc-u surreti’l-ETFÂL. Ma’sûmların göbeği çıkmak.

﴿ نزهة الابدان * في ترجمة غايه الاتقان ﴾

برنجی دفعه اولهرق

معارف نظارت جلیله سنک ۸۳۲ نومرولی و ۳ کانون اول
سنه ۱۳۰۱ تاریخی رخصتنامه سیله طبع اولمشدر

استانبول

— مطبعة عثمانیه —

۱۳۰۳

Şekil 2. Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân'n iç kapak sayfası. Burada basım tarihi 1303 olarak verilmiştir. Sayfanın tamamında şunlar okunmaktadır: Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân-Birinci def'a olarak-Ma'ârif Nezâret-i Celîlesininin 832 numarolu ve 3 Kânûnevvvel Sene 1301 târihli ruhsâtnâmesiyle tab' olunmuşdur-İstanbul-Matba'â-i Osmâniyye-1303 [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi].

- *Verem-u surreti'l-etfâl. Ma'sûmların göbeğinde şiş oldukda*
- *Hurûcu'l-mak'ad ya'nî mak'ad çıkmak.*
- *Hasâtu'l-mesâne. Ma'sûmların mesânesinde taş olmak.*
- *el-Bevl fi'l-firâş. Ma'sûmlar döşeğe işlemek.*
- *Sahc-u efhâzi'l-etfâl. Ma'sûmların butları pişmek.¹⁵*

Değerlendirme

İslâm tıbbının altın çağı olarak adlandırılan dönemde (900-1100) yaşamış ve çocuk hastalıkları konusunda ayrı bir eser yazmış ilk hekim olarak kabul edilen Ebû Bekr Zekeriyâ er-Râzî'nin (865-925) *Risâle fi Tıbbi'l-etfâl* adlı eseri, Cremona'lı Gerard (1114-1187) tarafından Latinceye *Practica Puerorum* adıyla çevrilmiş ve Avrupa'da ilk kez 1481 yılında basılmıştır.^{17,18} Bu eserde çocuklarda görülen hastalıklar ve bunların tedavileri 24 başlıkta ele alınmıştır.¹⁸ Aynı dönemin bir diğer önemli hekimi İbn Sînâ'nın (980-1037) da *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı ansiklopedik eserinin birinci kitabında çocuk bakımına ayırdığı bölümün üçüncü alt başlığı çocuk hastalıkları ile ilgilidir. Bu bölümde İbn Sînâ'nın çocuklarda görülen hastalıklarla ilgili olarak 33 başlık verdiği görülmektedir.¹⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ise İslâm tıbbının devamı olan klâsik dönemde *Tedbîru'l-mevlûd* (1701) isimli eseri ile Ayaşlı şair ve hekim Şaban Şifâî'nin (ö.1705) doğum ve çocuk hastalıkları konusunda ilk kez müstakil bir eser verdiği görülmektedir.²⁰ Osmanlı İmparatorluğunun 33. Hekimbaşı olan Gevrekzâde Hâfız Hasan (ö. 1801) da gebe kadın ve çocuk hastalıklarından, doğum, süt verme ve süttten kesmeden bahseden *Netîcetü'l-Fikriyye fi Tedbîr-i Vilâdet-i'l-Bikriyye* isimli bir eser yazmıştır.^{1,10} Osmanlı İmparatorluğu'nda hekimbaşılık yapmış ve eser vermiş önemli hekimlerden Salih bin Nasrullah ise önde gelen eserlerinden birisi olan *Gâyetü'l-İtkân fi Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân*'da çocuk sağlığı ve hastalıklarına ayrı bir bölüm ayırarak, bu konuya dikkat çekmiştir.¹⁴ Ancak yazarın *Gâyetü'l-İtkân*'ın aksine, Türkçe olarak yazdığı önemli bir diğer eseri olan *Gâyetü'l-Beyân fi Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân*'da çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili

ayrı bir bölüme yer vermemesi de ilginçtir.²¹ Bununla birlikte Yurdakök²² bir çalışmada, *Gâyetü'l-Beyân*'da yer alan ve çocukları da ilgilendiren bazı hastalıkları incelemiştir.

Nüzhetü'l-Ebdân fi Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân'da çocuklar konusunda yazılan bölümün "tedbîru'l-etfâl ya'nî ma'sûmlara olan tedbîr" ve "emrâzu'l-etfâl ya'nî ma'sûmlara 'âriz olan marazlar" olmak üzere iki ana başlığa ayrıldığı görülmektedir. İlk bölümde, çocukların yürümeye başlamasında yapılacaklar, çocukların nasıl yıkanacakları, çocukların emdiği süt yeterli olmadığında yapılacaklar, çocuklara verilecek diğer besinler, memeden kesmek için yapılacaklar ve kabızlık olduğunda yapılacaklar gibi önlemler kısaca anlatılmıştır. Çocuklarda çok sayıda hastalık görüldüğü belirtilmekte, bu hastalıkların ya yaratılıştan geldiği ya da sonradan olduğu vurgulanmaktadır. Hastalıkların sıklıkla sindirim kötülüğünden ya da kötü mizaçtan olduğu açıklaması verildikten sonra, çocuklarda görülen hastalıklar Hippokrates (MÖ 460-370) referans gösterilerek sıralanmıştır.¹⁵ Hippokrates'in *Aforizmalar*'ının üçüncü bölümünde yer alan altı aforizmada (24-29. aforizmalar) çocuklukta görülen hastalıklar, çocukların gelişim evrelerine göre sıralanmıştır.^{23,24} Eserde çocuk hastalıklarının *Fusûl'un (Aforizmalar)* ikinci bölümünde bulunduğu bilgisi verilmesine karşın,¹⁵ çalışmamız sırasında çocuk hastalıkları ile ilgili aforizmaların üçüncü bölümde bulunduğu saptanmıştır*.^{23,24}

Eserde, hastalıkların tedavisinde, çocuklara güçlü ilaç verilmemesi gerektiği temel ilkelerinden birisi olarak bildirilmektedir. Yazar çocuklardan tedavi için kan alınması konusunda Râzî ile İbn Sînâ arasında görüş ayrılığı bulunduğu, çocuklardan hacamatla kan almayla ilgili olarak, İbn Sînâ'nın söylediği gibi, kendi yaşadığı dönemde de bir yaşının tercih edildiğini bildirmekte, öte yandan, kendi zamanında, çocukların damarlarından da kan almanın doğru bulunduğunu vurgulamaktadır. Yine kuvvetli müshil verilmemesi gerektiği, hafif lavman ya da fitillerin yeterli olabileceği, çocuklar için, yazarımızın bildirdiği, genel tedavi ilkeleri arasındadır.¹⁵

Hastalıkların nedenlerini döneminin kabul edilmiş tıp paradigması olan dört humor

* İncelediğimiz *Gâyetü'l-İtkân fi Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân* nüshasında da "İbokrât Fusûl'ün üçüncü makalesinde söyledi"¹⁴ şeklinde yazılıdır.

ایتمکدر مثلا لطیف و معتدل غدائر یدیره طاق اتی و پلپیح کبابی و بادم و خرما و قزل اوزوم و فستق کبی و آجی لردن و طوزلوردن احتراز ایدهلر و اگر بدنده اخلاط وار ایسه تنقیه ایدهلر کل مکرری شرابه و مجوقان وراوند ایله خصوصاً سودک مائیتی چوق اوله و اگر سود غلیظ ایسه رازیانه و زوقا و هندباء بری کبی ملطف دوار ایچورهلر (تدبیر الاطفال) یعنی معصومله اولان تدبیر بودرکه لایق اولان آیاقلرینه متانت کلدیکه یورتمهلر و مهیب صدائر ایشتمدیرمهله مثلا زیل و طاول و طوپ و تفنک صداسی کبی و بدنی صیغجه صیغجه یقاپهله که ترلیوب کیرلیمه و کوکسنده و بوغازنده بلغم اولوب زجت و یرر ایسه بر مقدار بال یالهدهلر و بال ایله قوصدیرهله و بدنلری سست و کوشک اولور ایسه بعض قابض صور ایله یقیهله یعنی مثلا کل قورسی و مرسین پیراغنی قینادوب انکله یقیدلر و امیدکی سود ککفایت اتمز ایسه شکرلی بادم حر برهسی یدیرهله و اگر طبیعتلری قبض اولور ایسه لطیف احتقائلر ایدهلر یعنی مثلا بر فنجان ابه کوچمی طبخنه درت درهم خام شکر و بش درهم بادم یاغنی قویوب احتقان ایدهلر یا خود او فاجق شافلر یاپوب کتوردهله و بر قاج ایلق اولدقدن صکره خاص اتمک ایچنی سود ایله لاپه کبی پیشورب یدیرهله و دیشلری بتدکده دخی قوی غدائر ویرهله مثلا ات صوی کبی و یا خود ات صویله و یاسود ایله یشمش پرنج لاپهسی کبی و ممدن کسمک بعض معصومله آساندر و بعضیلرینی کوجدر و مدت رضاعت یعنی معصوم امزرمهنگ وقتی اکثریسی ایکی سنه در و اقلی برسنددر (چقن) ممدن کسمک مراد ایلدکارنده لایق اولان مدهله صبر و پلین کبی آجی شیلر سورهله که معصوم نفرت ایلوب اسانلغله ممدن کسهله (امراض الاطفال) یعنی معصومله عارض اولان مرضلر یسانددر معصومله عارض اولان امراضلر قتی چوقدر کیمی خلقیدر و کیمی دخی عارضیدر و اکثر یا بومرضلر هضمک فسادیدر و سوء مزاجدر خصوصاً رطب اوله (استاد) ابقراط فصولک ایکنجی مقاله سندهدر که معصومله ابتدا ولادتلرنده عارض اولان مرضلر آغزلرنده یاره اولور و سیولجه اولور و قوصق و اوکسورمک و او یقوسزلق عارض اولور و کوبکارنده شیش حاصل اولور و قولاقلری آقار و دیشلری بتدوکی و قنده جی و دیش اتلری بکشمک و اسهال و تشنج عارض اولور و بر مقدار یودکارنده حناق و بوغازده شیش و ضیق نفس عارض اولور و مثانه لرنده طاش و قارلرنده صوغلجان حاصل اولور سیدکنی طوتماق و دوشکه ایشه مک عارض اولور و بعضیلرنده صراجه و او یوز و درلوچبانلر عارض اولور و بومرضلردن هر برینک علامتله بی ذکر ایلیمه تا که طبیعه آسان اولوب مقتضای حاله کوره اکتدبیر ایلیمه (العلاج) یعنی معصومله اولنان علاجلرده قانون بودرکه قوی دوا و یرمکه جسارت ایتیدلر (اما) قان آلمده اختلاف اولنوب رآزی طاعون رساله سنک در دنجی بابندهدر که معصوملر بش آبی کچدکدن صکره آنلردن حجامت ایتک جائزدر (وشیخ) ابن سینا بریاشنی کچدکدن صکره حجامت ایتکی جائز کوردی اما زمانه مزده بوسنده حجامت اولندیغی کبی فصد اولتیق دخی جائزدر ته کیم اطباء متأخرین یوبابده نیچه بختلر ایلیمه تجربه لرینی بومنوال اوزره تحقیق ایتشدر (اما) مسهل و یرمکه فعلی قوی

(اولانی)

Şekil 3. Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân'da çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümün başladığı 454 numaralı sayfa. Derkenarda (kenara yazılmış, çıkma yazı) "Tedbîru'l-etfâl" ve "Emrâzu'l-etfâl" başlıkları görülmektedir [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi].

teorisine göre açıklayan yazarın, hastalıkların tedavilerini de bu paradigmaya göre düzenlediği görülmektedir. Örneğin, yazar vücut bitlenmesinin nedeninin bozuk rutubet olduğunu söylemektedir. Tabiat bu bozuk rutubeti, bedenin yüzeyine atmakta, o rutubet bedeni tıkadığında suyu bol olan taraflardan, ona hayvani nefis boşalarak, bit oluşmaktadır. Tedavide bedenin sıkça yıkanması gerektiği bildirilmekte, aynı zamanda bit öldürücü acı ve sıcak ilaçların bedene sürülmesi de önerilmektedir. Bağırsak solucanlarının da, benzer şekilde, bağırsakların rutubetinden oluştuğunu söylemektedir. Hastalıkların etiyojisi oldukça kısa olarak açıklanırken, tedavilerinde ise çeşitlilik görülmektedir. Hastalıkların tedavilerinde sıklıkla bitkisel kökenli ilaçlar kullanılırken, kimi yerlerde de kimyasal ilaçların tedavi düzenlemelerinde yer aldığı izlenmektedir. Örneğin, yazarın çocukların başında görülen sa'afe (kellik) de bitkisel ilaçların yanı sıra, kükürt, zâc (demir sülfat), kireç, şâb, mürde-seng (kurşun oksit) gibi kimyasal maddeleri kullandığı görülürken; bazı hekimlerin kullanmasına karşın, zırnîh (zırnık) ve zîbak (civa) gibi ilaçların kullanımına, beyne gizlenerek hastanın ölümüne neden olacağı gerekçesiyle, karşı çıktığı görülmektedir.¹⁵

Eserde kullanılan tedavi yöntemleri arasında, hastanın boynuna kimi cisimlerin asılması gibi oldukça ilginç uygulamaların da bulunduğu görülmektedir. Örneğin, çocukların uyku sırasında bağırması ve kâbusun tedavisinde mercan, kurt dişi ve geyik boynuzu; epilepsi tedavisinde zümrüt, fâvânyâ (şakayık kökü) ve kurt dişi; ishal tedavisinde de mercan gibi cisimlerin boyna asılarak kullanılmasının önerildiği görülmektedir.¹⁵ Eski dönemlere ait kültik hayvanlara ait olmaları nedeniyle, kurt dişi ve geyik boynuzu gibi maddelerin, tılsım amaçlı²⁰ kullanılmış olmaları da olasıdır. Mercan ve zümrüt ile ilgili olarak Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî'nin kıymetli taşlar, mukavviyyat ve itriyyatla ilgili eseri olan *Tuhfe-i Murâdî*'de²⁵ (1430) bulunan bazı ilginç bilgiler, bize eserde yer alan mercan ve zümrütün kâbus ve epilepsi gibi durumlarda ne amaçla kullandığının ipuçlarını vermektedir. *Tuhfe-i Murâdî*'de mercanla ilgili bölümde sara için şunlar yazılıdır. "...Râzî Kitâb-ı Havâss'ında Sikender'den nakl idüüb eydür kim: 'eger mercânı uçuk tutan oğlancukların boynuna assalar gereğince fâyide ider ve eger nîkrîsi olan ayağına assa 'illeti

eksildür ve mercânı bile götürenler dîvden ve perîden ve ervâh-ı habîse şerrinden ve yavuz gözlerden emîn olurlar'..."²⁵ Aynı eserde zümrüt hakkında ise şunlar yazılıdır: "...ve uçuk 'âriz olmadın zümürüdü yüzük kaşında ve hamâyılında bile götürenlere uçuk 'âriz olmaz ve hîç bir ağulu cânavar zümürüdü götürenlere ziyân irişdürmez ve hem yavuz gözden ve dîvden ve perîden emîn olurlar ve eyü düşler görürler ve yürekleri kuvvetlenür ve gamları ve gussaları gider, hemîşe şâdân ve ferâh-nâk olurlar ve bu hâsiyyetlerden ötrü Yûnân hakîmleri pâdişâhlarının ve beglerinin oğlancuklarına zümürüdü asdururlar-ıdı, tâ bu 'illetlere mübtelâ olmayaldı..."²⁵. *Kânûn*'da ise fâvânyâ'nın "sar'aya yararlı" olduğu, "hatta asıldığı zaman bile yararlı" olduğu, "onun asılı bulunmasının sar'aya engel" olduğu bilgisi yer almaktadır.²⁶

Hastalıkların tedavisinde ilaçla yapılan tedaviler ön planda olup, hidrosefali gibi, çağımızda cerrahi olarak tedavi edilen hastalıkta bile, önce sıvıyı yok edecek çeşitli ilaçlar önerilmekte, bu ilaçlar yetersiz kalırsa, o zaman cerrahide usta olan bir cerrahın görüşüyle, insizyona gerek duyulmakta, ama bunun da tehlikeli olduğu belirtilmektedir. Tedavisinde cerrahinin önemli bir yeri olduğunu bildiğimiz kasık fitiği konusunda ise hastalık için alınacak tedbirler ve kullanılacak ilaçlar bildirilmekle birlikte, kasık fitiğinin tedavisinde her hangi bir cerrahi girişimden bahsedilmemektedir.¹⁵

Metnin çeviri yazısı

Nüzhetu'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân'da yer alan çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümler aşağıda sunulmaktadır.¹⁵ Metnin çağdaş Türk abecesine çevriyazısı yapılmış olup, asıl metinde noktalama işaretleri bulunmadığından, yazarlarca, asıl metinde cümle aralarında [...] ve cümle içerisinde [...] olarak görev yapan [ve] ler kaldırılmış; noktalama işaretleri kullanılarak, günümüz cümle yapısına uygunluk sağlanmaya çalışılmıştır. Asıl metinde başkaca bir değişikliğe gidilmemiştir. Yine yazarlarca hazırlanan metinde yer alan ve [...] içerisinde yer alan rakamlar ise asıl metnin sayfa numaralarını göstermekte olup, yazarlar tarafından çevriyazısı yapılan sayfaların sonlarına yerleştirilmiştir:

Tedbîru'l-etfâl ya'nî ma'sûmlara olan tedbîr budur ki lâyıık olan, ayaklarına metânet gelmedikce yürütmeyeler. Mühîb sadâlar işitdirmeyeler, meselâ zil ve tavul ve top ve tüfenk sadâsı gibi. Bedenini sıkca sıkca yıkayalar ki terleyüb kirlenmeye. Göğüsünde ve

boğazında balgam olub zahmet virir ise bir mikdâr bal yaladalar ve bal ile kUSDüralar. Bedenleri süst ve gevşek olur ise ba'zı kâbız sular ile yıkayalar, ya'nî meselâ gül kurusu ve mersîn yaprağını kaynadub anınla yıkayalar. Emdiği süd kifâyet itmez ise şekerli bâdem harîresi yidireler. Eğer tabî'atları kabz olur ise latîf ihtikânlar ideler, ya'nî meselâ bir fincân ebe gümece tabîhuna dört dirhem hâm şeker ve beş dirhem bâdem yağı koyub ihtikân ideler yâhüd ufacak şâflar yapub getürdeler. Bir kaç aylık oldukdan sonra hâss etmek için süd ile lapa gibi pişürüb yidireler. Dişleri bitdikde dahı kavî gıdâlar vireler, meselâ et suyu gibi veyâhüd et suyuyla veyâ süd ile pişmiş pirinç lapası gibi. Memeden kesmek ba'zı ma'sümlara âsândır ve ba'zılarını gücdür. Müddet-i rezâ'ın ya'nî ma'sûm emzirmenin vakti ekserîsi iki senedir ve ekalli bir senedir. Kaçan memeden kesmek murâd eylediklerinde lâyük olan memelere sabr ve pelîn gibi acı şeyler süreler ki ma'sûm nefret eyleyüb âsânlıgla memeden kesile.¹⁵

Emrâzu'l-etfâl ya'nî ma'sümlara 'âriz olan marazlar beyânındadır. Ma'sümlara 'âriz olan emrâzlar katı çokdur; kimi hilkîdir ve kimi dahı 'ârizîdir ve ekseriyyâ bu marazlar hazmın fesâdudur ve sû'-i mizâcdır, husûsâ rabt ola. Üstâd İbokrât Fusûl'un ikinci makâlesinde der ki ma'sümlara ibtidâ-i vilâdetlerinde 'âriz olan marazlar: ağızlarında yâre olur; sivilce olur; kusmak, öksürmek ve uykusuzluk 'âriz olur. Göbeklerinde şiş hâsil olur; kulakları akar. Dişleri bitdüğü vaktde hummâ, diş etleri gicişmek, ishâl ve teşennüc 'âriz; ve bir mikdâr büyüdüklerinde hunâk ve bogazda şiş ve dîk-i nefes 'âriz olur. Mesânelerinde taş ve karınlarında soğulcan hâsil olur. Sidiğini tutmamak ve döşeğe işemek 'âriz olur. Ba'zîlarında sıracâ, uyuz ve dürlü çibanlar 'âriz olur. Bu marazlardan her birinin 'alâmetlerini zikr eyleyelim tâ ki tabîbe âsân olub muktezây-ı hâle göre ana tedbîr eyleye.¹⁵

el-'Îlâc ya'nî ma'sümlara olunan 'ilâclarda kânûn budur ki kavî devâ virmege cesâret itmeyeler. Ammâ, kan almada ihtilâf olunub Râzî Tâ'ûn risâlesinin dördüncü bâbında der ki: ma'sümlar beş ayı geçdikden sonra anlardan hacâmet etmek câ'izdir. Şeyh İbn Sînâ bir yaşını geçdikden sonra hacâmet itmegi câ'iz gördü. Ammâ, zemânemizde bu senede hacâmet olunduğı gibi, fâsd olunmak dahı câ'izdir. Nitekim etibba'î müte'ahhirîn bu bâbda niçe bahsler eyleyüb tecribelerini bu minvâl üzre tahkîk itmişlerdir. Ammâ, müşhil virmekde fi'li kavî [454] olanı virmek câ'iz degildir, belki hafîfçe ihtikân ve mu'tedil şâflar eylemek kifâyet ider. Bu hukne ma'sümlara münâsibdir, sıfatı budur: benefşe yaprağı ve ebe gümece yaprağı birer kabza, pâpâdyâ yarım kabza. Bunları kaynadub ve

süzüb, otuz iki dirhem matbûha, dört dirhem gül balı ve sekiz dirhem benefşe yağı koyub ihtikân ideler. Hukne-i âhirî: mâ'-i cübn yigirmi dört dirhem, gül mükerreri altı dirhem, benefşe yağı, dört dirhem. Bunları ihtikân ideler. Gâhîce müleyyinâtdan gül mükerreri ve râvendli hindibâ şerbeti ve sinâmekî ve kudret halvâsı ve hıyârşenbe virilür. Gâhîce dahı mücevifâtdan bir mikdâr alub cüz'î dâr-çîn koyub pilic suyuyla virilür.¹⁵

Fî humeyyâti'l-etfâl ve'l-hasbe ve'l-cuderî. **Ma'sümlarda hummâ ve kızamık ve çiçek 'âriz olur.** Gâhîce bu marazlar mâddî olur; nitekim hummâların 'âriz olması gibi. Gâhîce sirâyet tarîkiyle olur; nitekim halkda çiçek ve kızamık zuhûr etmek gibi. Gâhîce dahı 'âriz olur; nitekim ağrısı oldukda ve dişleri bitdikde hummâ 'âriz olduğı gibi. Bunların her birinin 'alâmeti sebebin takaddümünden bilinür. **el-'Îlâc:** Eğer murzi'anın südi müte'affin olduğından veyâ safrâsı gâlib olduğından ise mizâcını ta'dîl için arpa suyu ve marul tabîhi ve hindibâ tabîhi ve buzûr-i bâride müstahlebi vireler. Gâlib olan hıltı sürmek için kudret halvâsı ve hıyârşenbe ve diyâkâtîlûn vireler. Ma'süma dahı benefşe şerbeti ve kuzu kulağı şerbeti ve ağaç kavunu ekşisi şerbeti, bunlardan kangısı olur ise vireler ve şekerli hindibâ suyu içüreler. Beline ve arkasına bezr-i katûnâ lu'âbını ve ayva çekirdeğı lu'âbını benefşe yağıyla süreler ve arpa ununu kaya koruğı 'usâresiyle ve yumurta akıyla yakı idüb koyalar. Eğer mi'deleri za'îf olub ishal 'âriz olur ise bu yakıyı ideler: gül yağı ve sakız yağı dörder dirhem, mercân ve sandal birer sülüs dirhem. Bunları kifâyet mikdârı bal mumıyla yakı idüb mi'de üzerine koyalar.¹⁵

el-Busûru'l-lebeniyye. **Busûr-i şâmiye dahı dirler.** Bu maraz sulûca sivilcelerdir ki ma'sümların başında çıkar. Sonra yüzlerine ve gözlerine yayılır. Halk buna rûhiyye dirler. Bundan bir rakîk irinli su çıkar. Bunun sebebi rikkîyyetli hıltan veyâ asl-i hilkatinde dem fâsîd olmaktadır. **el-'Îlâc:** Hemân, olduğı gibi, bunun 'ilâcına mübâşeret lâzımdır. Zîrâ yüzine ve gözlerine yayıldıktan sonra iş büyür. Vâcib olan, ibtidâ, ma'süma şâhtere şerbeti ve yanmış geyik boynuzuyla şevketü'l-mübâreke suyu içüreler. Emziren hâtûn tuzlu ve acı şeyler yimeden sakına ve bedenini tenkiye için müşhil yiye, meselâ râvend, sinâmekî, harbak-i esved, âftîmûn gibi. Mürekkebâtdan diyâkâtîlikûn ve itrîfil-i fârisî, kangısı olur ise, yimek münâsibdir. Mizâcını ta'dîl için benefşe hamîresi, hindibâ şerbeti, şâhtere şerbeti, lisân-i sevr şerbeti isti'mâl eyleyeler. Ma'süma 'ilâc-i küllîde zikr itdigimiz hukne'î leyyineyi ideler. Ba'dehu ma'sümun başını ebegümece ve arpa tabîhiyla yıkayalar veyâ labada köki tabîhiyla veyâ hilâliyye otı ve pelîn tabîhiyla veyâhüd nohüd ve acı bakla

tabîhiyle yıkayalar. Eğer ziyâde tecfîfe muhtâc olursa, bu mezkûrî, şarâb-i kâbızla tabh idüb öylece yıkayalar. Ba'dehu oldığı yere mürde-seng ile gül yağı süreler. Bu merhemi sürmek dahî nâfi'dir; sıfatı budur: [455] mersîn güli ve fındık kabuğu birer dirhem, mürr-i zayy bir buçuk dirhem, gül-âbla yıkanmış sâde yağı sekiz dirhem. Bunları merhem ideler. Merhem-i âhir: pazı 'usâresi ve hilâlîyye 'usâresi sekiz dirhem, hünzîr yağı on altı dirhem, kükürd bir dirhem. Merhem-i âhir: mürde-seng sekiz dirhem, üstübec yarım dirhem, sabr ve günlük birer buçuk dirhem, mürr-i sâfi bir dirhem, gül yağı ve sedef yağı her birinden kifâyet mikdârı ola. Bu merhem zikr olunanlardan kavîdir; sıfatı budur: gül kurusu, semiz kabak, güğercin tersi, zencâr ve kibrît ikişer dirhem, duhn-i 'ar'ar ve duhn-i hîrî kifâyet mikdârı olub, merhem ideler. Merhem-i âhir: üstübec ve mürde-seng ikişer dirhem, gül-nâr ve gârîkûn birer dirhem, gül yağı ve sirke kifâyet mikdârı olub, merhem ideler.¹⁵

es-Sa'afe fi ru'ûsi'l-etfâl. Bu dahî bir cıbandır ki ma'sûmların başında dahî olur. Ma'lûm ola ki başda olan cıbanlar eğer sulu olursa busûr-i lebeniyye ve sa'afe'i ratbe dirler, nitekîm beyân olundu. Ammâ, bu mahalde murâd sa'afe'i yâbisedir ki kuru olur ya'nî kabuklanur ve ba'zîsi kepeklenür. Bunun dahî sebebi zikr olunan gibidir, lakin bunun mâddesi yâbis ve muhterik hıldır. **'Îlâcı:** evvelâ tenkiye ideler. Ba'dehu üzerine yumuşadıcı şeyler süreler, meselâ pazı ve ebe gümece ve iç yağı gibi. Tamâm yumuşayub kabukları düşdükdüden sonra, üzerine bu merhemi süreler, sıfatı budur: şâhtere 'usâresi, lahana 'usâresi, kuzı kulağı 'usâresi ve andız 'usâresi on ikişer dirhem, mürde-seng dört dirhem, hünzîr yağı, sedef yağı, bal mûmî her birinden kifâyet mikdârı ola. Bunları merhem ideler. Tâze ceviz kabuğunu terementî ve yumurta sarısı yağıyla merhem idüb sürmek dahî nâfi'dir. Bu merhem dahî gâyet nâfi'dir: kükürd iki dirhem, hardal yarım dirhem, fûtenc ve semiz kabak birer dirhem, sirke sekiz dirhem, terementî dört dirhem. Bunları kifâyet mikdârı bal mûmıyla merhem ideler. Merhem-i âhir: harbak-i esved ve ebyaz, kükürd, zâc, kirec, şâb ve mâzû yarımşar dirhem, zencâr iki dirhem, dişi zift ve bal mûmî kifâyet mikdârı ola. Merhem-i âhir: yanmış şâb ve zâc ve şahm-i hanzal on ikişer dirhem, zerâvend-i mudahrec ve râstık taşı ikişer dirhem, zift sekiz dirhem, zeyt-i 'atîk elli dirhem. Bunları merhem ideler. Etıbbâdan ba'zîlar bu marazın devâlarında zırnîh ve zîbak isti'mâl itmişlerdir, lakin lâyük olan bu misillü devâları isti'mâl itmeyeler. Zîrâ dimâga muzmer olmagla, belki marîzin helâkine mû'dî olur.¹⁵

el-Kaml ya'nî beden bitlenmek. Bunun sebebi bir fâsîd rutûbetdir ki tabî'at anı bedenîn sathına def'

itdikde, ol rutûbet bedeni sedd itmesiyle, cânib-i feyyâzdan ana nefsi hayvâniyyet ifâza olunub, bit peydâ olur. Gâh bütûn bedene yayılır ve gâhî yalnız başda olur. **el-'Îlâc:** evvelâ bedeni sıkca sıkca yıkayub pâk ideler. Ba'dehu kehleyi öldirici acı ve issi devâlar isti'mâl ideler, meselâ mevzek, pelîn, kara çöbleme, sedef, hanzal, kükürd, hayvânât ödleri, tuzlu su, deryâ suyu, acı bakla unı, servi kozalağı ve andız gibi; ya'nî bunlardan kangısı olursa bedenine süreler veyâhûd kaynadub suyuyla yıkayalar. Bu devâyı sürünmek dahî bedende ve başda olan kehleleri helâk ider, sıfatı budur: mevzek sekiz dirhem, pelîn ve sedef dörder dirhem, [456] defne yağı kifâyet mikdârı ola. Eğer dahî kavî olsun dîrlerse bu terkîbe ikişer dirhem kükürd ve natrûn zamm ideler. Devâ-i âhir: mevzek üç dirhem, acı bakla unı ve sığır ödi dörder dirhem, gârîkûn üç dirhem, kükürd iki dirhem. Bunları kifâyet mikdârı pelîn yağıyla cem' idüb, kehle zuhûr iden yerlere süreler; ve bunları kavî olan devâlar harbak-ı ebyaz ve zîbak-ı maktûl sürünmekdir, lakin bunları ma'sûmlara sürmeyeler zîrâ hatarlıdır.¹⁵

el-Mâ'u'l-kâ'in-i tahte'l-kıhf ya'nî kafâdan binkıldak yerinde hâdis olur bir mâ'ıyyetli şişdir. Sebebi mâ'ıyyetli rutûbetin o mevzi'de müctemi' olmasıdır. Ekseriyyâ bu maraz anadan toğma olur. **'Alâmeti:** şiş zâhir olub, burnundan rutûbet akmaktır. **'Îlâcı:** kurıdıcı şeylerle mâ'ıyyeti ifnâ itmekdir. Bu devâ gibi, sıfatı budur: sümüklı böceği otuz 'aded, merzencûş ve birincâsf birer kabza. Bunları hamîr gibi olunca dögeler. Ba'dehu süllüs dirhem kâfûr ve südüs dirhem za'ferân kifâyet mikdârı pâpâdya yağıyla karışdırub başa süreler. Burnına merzencûş suyuyla cevz-i bevva yağsı çekeler; yâhûd karanfîl yağı, misk ve 'anber çekeler. Eğer bu devâlar fâ'ide itmezse a'mâl-i bi'l-yedde mahâreti olan cerrâhın reyiyile kesmege muhtâc olur, lakin hatarlıdır.¹⁵

er-Rîh-u tahte'l-kıhf ya'nî kafâda rîh muhtebes olmak. Bunun **'îlâcı:** riyâhî muhallil devâlar koyalar, meselâ pâpâdya, sa'ter, sedef, anîsûn ve kimyon gibi; ya'nî bunlardan yakı idüb başa koyalar.¹⁵

el-Veremu'l-hârr fî'r-re's ya'nî başda sıcak şiş olmak. Bunun sebebi balgamî veyâ safrâvî demdir. Sebeb sâbıkî havânın harâretidir veyâ ma'sûmun emdiği südü harâretidir. **'Alâmeti:** hummâsı olur. Şiş zâhir olub yüzi kızarmaktır. **el-'Îlâc:** hukne'i leyyine ile bedeni tenkiye ideler veyâ gül şarâbî veyâ benefşe şarâbî içüreler. Ba'dehu şişin üstüne bârid devâlar koyalar, meselâ mârûl 'usâresi ve kabak suyu gibi. Ba'dehu gül yağı süreler. Bu merhem dahî nâfi'dir, sıfatı budur: gül yağı dört dirhem, büyülyün merhemi ve küllâbla çıkmış haşhâş tohumu müstahlebi ikişer dirhem, yumurta akı bir 'aded. Bunları cem' idüb

merhem ideler. Kaçan mâddenin insibâbı münkat' olub, ağrısı ve yanması teskîn olsa, üzerine muhallil devâlar koyalar, meselâ pâpâdyâ, turak otı ve bunların gayrî gibi. Yâhûd bu devâyı koyalar, sıfatı budur: pâpâdyâ yağı on iki dirhem, turak otı yağı dört dirhem, yumurta sarısı bir 'aded. Ma'sûmu emziren hâtûn müberred şeyler isti'mâl eyleye, meselâ mârûl ve hindibâ gibi; ve arpa suyu içe. Buzûr-i bâride müstahlebi içmek dahı nâfi'dir.¹⁵

es-Sıyâh fî'n-nevm ve'l-kâbûs ya'nî ma'sûmlar uykusu içinde çağırmaq ve ağır basmaq. Bunun sebebi, bir yaramaz buhârın fâsid olmuş hiltan nâşî dimâga çıkmasıdır; ve hiltan fâsid olması yâ hazm fâsid oldıgı[dan]dır veyâ mi'dede ta'âm fâsid oldıgındandır. **el-İlâc:** vâcib olan murzi'aya tedbîr idüb südini i'tidâle getüreler ve ma'sûma bir kaşık mikdârı bâdem yağı ve gül balı içüreler. Bu maraza bi'l-hâssa nâfi' olan devâlar, müdebber-i mercân ve diyâsentû ve devâ'i misk bunlardır ve mi'desine sakız yağı, nâne yağı, cevz-i bevâ yağı, pelîn yağı ve bunların gayrî şeyler süreler. Ma'sûmun boynuna mercân, kurd dişi ve geyik boynuzu asmak gâyet nâfi'dir [457].¹⁵

es-Seheru'l-ârizi'l-ETFÂL ya'nî ma'sûmlara uykusuzluk âriz olmak. Bunun sebebi: mi'delerinde süd fâsid oldıgındandır yâhûd dimâglarına yubûset târî oldıgındandır. **el-İlâc:** bir mikdâr haşhâş şerbeti içüreler ve murzi'aya dahı bir mikdâr haşhâş tohumuyla buzûr-ı bâride müstahlebi vireler. Ma'sûmun ellerini ve ayaklarını turak otı, pâpâdyâ ve haşhâş kabuğu tabîhî ile yıkayalar ve burnuna benefşe yağı veyâ haşhâş yağı süreler.¹⁵

es-Sar' ve ummu's-sıbyân. Bu maraz ma'sûmlara 'âriz olur bir hâldir ki halk buna havâle geldi dirler. Bunun sebepleri çokdur, sar' bâbında gecmiştir. Ekseriyyâ semmiyyetli ve fâsid rutûbetden olur. Delîli budur ki gâhîce başlarında bir yaramaz yâre veyâ sivilce zuhûr ider. Böyle olması yaramaz 'alâmetdir, nitekim üstâd İbokrât böylece ifâde itmiştir. **el-İlâc:** nevbet vaktinde bu süfûfî bir mikdâr süd ile ezüb ma'sûmun ağzına koyalar, sıfatı budur: fâvânyâ sülüs dirhem, milh-i mercân südüs dirhem, altân varağı bir 'aded. Yâhûd bu süfûfdan isti'mâl itdireler, sıfatı budur: incü ve mercân yarımşar dirhem, burc ağacı iki dirhem, kehrubâ bir dirhem, altân varağı altı 'aded, şeker mecmû'ı mikdârı ola. Devâ'i âhîr: fâvânyâ bir dirhem, fâvânyânın tohumı, burc ağacı, humâr-i vahşî tırnağı, insânın kafâ kemiğinin küli ve kehrubâ birer sülüs dirhem, misk iki habbe. Bunları dahı süfûf ideler ve râhat vaktinde murzi'aya ve ma'sûma kâbûsda geçen devâlarla tedbîr ideler. Bu zikr olunan süfûflardan dahı yidireler. Ma'sûmun

boynuna zümrüd, fâvânyâ ve kurd dişi asalar; bi'l-hâssa nâfi'dir.¹⁵

Teşennucu'l-ETFÂL ya'nî ma'sûmlara teşennüc 'âriz olmak. Bunun sebebi sar'ın sebebi gibidir ve 'ilâcî dahı anın 'ilâcî gibidir. Ancak bu marazda tesbîh kemiklerine hatmî, zenbâk, fâvânyâ ve pâpâdyâ tabîhî ile kimâd ideler. Ba'dehu soğulcan yağı, îrsâ yağı, terementî yağı, ıstarek yağı, kaz yağı ve insânın iç yağı, bu yağlardan kangısı olursa süreler.¹⁵

Veca'u'l-uzn ve seyelân-u rutûbethâ. Ma'sûmlara kulak ağrısı 'âriz olmak ve kulakları akmak ve yâre olmak ve şiş olmak. Sebebi dimâgdan rutûbet mündefi' olmaktadır. Bu marazların her biri mahallinde geçmiştir, lakin bu mahallde lâyük olan, mu'tedil devâlar isti'mâl olunmaktadır. Ammâ, veca'ı teskîn için kulağa gül yağı, benefşe yağı veyâ haşhâş kabuğu tabîhî tamladalar. Ammâ, kulakda olan yâreyi kurutmak için gül balı ve bal suyu veyâ turak otını şarâbla ezüb koyalar; veyâhûd îrsâ, mürr-i sâfi ve za'ferân, bunları balla ve şarâbla karışdırub ılıcak kulağa koyalar. Bu devâyı koymak dahı nâfi'dir: 'asel dört dirhem, şarâb on altı dirhem, şâb, za'ferân ve büre birer sülüs dirhem. Bunları mu'tedil âteşde bir yere cem' idüb, yakı ideler. Kenevir tohumu yağını şarâbla koymak kulak ağrısına 'azîm fâ'idesi vardır.¹⁵

el-Kulâ' ve busûru'l-fem ve evrâmu'l-halk fî'l-ETFÂL. Ma'sûmların ağızlarında yâre ve boğazlarında şiş olmak. Ammâ, kulâ' oldukda 'ilâcî bir mikdâr mercimeği döğüb balla karışdırular ve ağızda olan yârelere süreler; yâhûd darı ununu bir mikdâr gülâb ve zeyt-i infâkla karışdırub süreler. Ammâ, boğazda şiş oldukda 'ilâcî hukne'i leyyine ile veyâ şâf ile tabî'atı telyîn ideler. Ba'dehu gül [458] balıyla veyâ mersîn şarâbıyla veyâ ceviz rubbı veyâ tut rubbı ile gargara ideler ve taşradan boğazına tatlu bâdem yağı, pâpâdyâ yağı veyâhûd heyûfârîkûn yağı süreler.¹⁵

Nebâtu'l-esnân. Ma'sûmların dişi bitdiği vaktde ishâl ve hummâ 'âriz olur. Bunların 'ilâcları kendi bâblarında zikr olunmuşdur, lakin bu mahallde lâzım olan dişlerin sühûletle bitmesidir. Bunun 'ilâcî diş etlerine bal ile tâze tereyağı süreler ve diş biten mevzi'e taşradan kimâd ideler, meselâ hatmî, turak otı ve pâpâdyâ. Bunları kaynadub kimâd ideler ve hatmî lu'âbıyla yumurta sarısını yakı idüb koyalar. Dişleri sühûletle bitürir.¹⁵

Dıfda'u'l-lisân. Bu maraz mukaddem dahı beyân olunmuşdur. Ammâ, ma'sûmlarda olduğu vaktde münâsib olan bir mikdâr nîşâdırı günlük ile döğüb üzerine basalar; yâhûd diş otını veyâ sa'teri gül balıyla karışdırub süreler. Bu devâ dahı nâfi'dir, sıfatı budur: yengec kemiği ve Hâcî Bektâş tuzu birer dirhem, sünger küli üç dirhem. Bunları ince döğüb, bundan dilaltına

sürteler ve taşrudan çenesinin altına kaz tersini bal ile yakı ideler.¹⁵

en-Nezle ve's-su'âl ve dîku'n-nefes fî'l-etfâl. Ma'sûmlarda nezle ve öksürük ve nefes tarlığı olmak. Bunların sebebi hazmları fâsid olmaktır ve dimâğlarında rutûbet olub, hazm olunmadık buhârî dimâğ kabûl itmesidir. **'Îlâc:** evvelâ murzi'anın bedenini tenkiye ve mizâcını ve südünü ta'dîl ideler. Ba'dehu ma'sûmun tabî'atını telyîn için bir mikdâr kudret halvâsı veyâ gül şarâbı veyâhûd hıyârşenbe balı vireler; yâhûd tatlı bâdem yağıyla nebât şekeri vireler. Tenkiyeden sonra bal ile kettân tohumu la'ûk idüv vireler veyâ bal ile kimyon veyâ şekerle râziyâne 'usâesi vireler. Şerbetlerden 'unnâb şerbeti ve baldırı kara şurbını vireler. Eğer mâddesi galîz ve yelmeşik olursa zûfâ şerbeti veyâ ferâsiyûn şerbeti ve ba'zı münâsib la'ûklar vireler. Bir mikdâr pamuk tohumu döğüb, bâdem yağıyla ve şekerle karışdırub ma'sûmlara yalatmak öksürüklerine gâyet nâfi'dir; yâhûd bir mikdâr mukattar râziyâne yağında şekerle vireler. Eğer nezle sıcakdan ise buzûr-ı bâride müstahlebi ve bârid kesîrâ la'ûk vireler ve başına günlük ve gül kurısından yakı ideler. Tabanları altına kust yağı veyâ defne yağı süreler. Burnına acı bâdem yağı süreler ve nefes almakda zahmet çekerse, burnına ve arkasına bâdem yağı, pâpâdyâ yağı ve tavuk yağı süreler.¹⁵

el-Fuvâk fî'l-etfâl. Ma'sûmlara hıçkırık 'âriz olmak. Sebebi: mi'delerinde yaramaz hilt olmagla, süd fâsid olduğındandır veyâ mi'delerinde burûdet olduğındandır. Eğer mi'delerinde fâsid hilt var ise parmağını veyâ bir tavuk yeleşini bâdem yağına bulayub ma'sûmun ağzına sokub kusdıralar ki mi'de pâk ola. Yâhûd gül şarâbıyla veyâ gül balıyla ihtikân ideler. Ba'dehu gül-i ermenî ile veyâ mercân ile gül-be-şeker yidireler. Eğer burûdetden ise na'nâ şerbeti veyâ petûnika şerbeti içüreler. Mi'desine pelîn ve na'nâ ve sa'ter, bunları kaynadub kimâd ideler. Ba'dehu sakız yağı ve turak otı yağı süreler; yâhûd na'nâ ve turak otını sakız yağıyla yakı ideler; veyâhûd sakızı ve günlüğü yumurta akıyla yakı idüv mi'de üzerine koyalar.¹⁵

el-Kay'u'l-'ârizi'l-etfâl. Ma'sûmlara kay' âriz olmak. Mi'deleri za'îf olduğındandır [459] veyâ süd fâsid olduğındandır veyâhûd dimâğdan mi'deye rutûbet dökülmesindedir. **el-'Îlâc:** eger mi'dede fâsid şey var ise gül şarâbıyla veyâ gül balıyla tenkiye ideler. Ba'dehu mi'deye na'nâ şarâbıyla ve ayva şarâbıyla kuvvet vireler. Bu devâ dahı mi'deye kuvvet virir, nâfi'dir, sıfatı budur: 'ûd, mercân ve mastakî yarımşar dirhem, havlincân südüs dirhem. Bunları ayva şarâbıyla la'ûk idüv isti'mâl ideler. Eğer mi'dede harâret var ise ribâs şerbeti ve rümmâneyn şerbeti içüreler. Bu merhemi

yapub mi'de üzerine süreler, nâfi'dir, sıfatı budur: mastakî yağı, na'nâ yağı, ayva yağı ve pelîn yağı dörder dirhem, cevz-i bevva yarım dirhem, karanfil sülüüs dirhem, kifâyet mikdârı bal mûmiyla merhem ideler. Bu kimâdı itmek dahı nâfi'dir: gül kurısı yarım kabza, na'nâ, topalak ve mersîn tohumu ikişer dirhem. Bunları şarâbla kaynadub ve bu matbûha bir süngeri batırub ma'sûmun mi'desi üstüne koyalar. Bu yakıtı dahı ideler, sıfatı budur: bir pârçe etmek içinî âteşde kızdurub sirkeye yaturalar ve bunun içine üç 'aded yumurta sarısı ve bir mikdâr mastakî, günlük ve samg-i 'arabî koyalar; ve bir mikdâr dahı na'nâ 'usâresi veyâ kuru na'nâ koyub yakı ideler. Eğer harâreti olursa mi'deye mersîn yağı ve gül yağı süreler. Mercân asmak bi'l-hâssa fâ'idesi 'azîmdir.¹⁵

Magsu'l-etfâl. Ma'sûmların göbeği burmak. Gâhîce rîhden olur ve rîhli şeyler tenâvülünden olur. Gâhîce safrâdan ve soğulcandan dahı olur. **el-'Îlâc:** ibtidâ hukne'i leyyine ideler, bu hukne gibi: yapışkan ve pâpâdyâ yarımşar kabza, bunları et suyıyla kaynadub, bu matbûhdan yigirmi dört dirhemine sekiz dirhem gül balı ve bir yumurta sarısı koyub ihtikân ideler. Şekerle tatlı bâdem yağı veyâ anîsûn yağı içüreler ve karnına pâpâdyâ, turak otı ve boy tohumu, bunları kaynadub kimâd ideler.¹⁵

Nefhu'l-merâk. Ma'sûmların boş böğri şişmek. Gâhîce hazmın fesâdından olur. Gâh mi'denin burûdetinden veyâ şişirici gıdalar yimekten olur. **el-'Îlâc:** tabî'atı telyîn ideler, nitekim zikr olunmuşdur. Ba'dehu, fâvânyâ, kimyon ve îrsâ, bunlardan kangısı olursa bal ile vireler; ve pâpâdyâ ve kimyon ile kimâd ideler; ve pâpâdyâ yağı, sedef yağı ve defne yağı, bunlardan dahı kangısı olursa süreler.¹⁵

el-'îshâl. Ma'sûmlara ishâl 'âriz olmak hazmın fesâdından olur ve dişleri bitdiği vaktde olur. Mi'deleri za'îf olduğundan ve nezlelerden veyâ bir hiddetli hilt bağırsakları incitdiğinden olur. Bunların her biri, sebebinden ma'lûm olur. **el-'Îlâc:** evvelâ murzi'aya tedbîr olunub yaş meyvelerden men' ide. Eğer ishâl hiltan veyâ südün fesâdından ise gül balı veyâ müşhil-i gül-be-şeker ile kudret halvâsı virüb tenkiye ideler. Yâhûd bu hukneyi ideler, sıfatı budur: darı ve helîlecât, her birinden birer mikdâr alub su ile kaynadalar ve bu sudan yigirmi dört dirhemine sekiz dirhem gül şerbeti koyub ihtikân ideler ve tenkiyeden sonra kâbız devâlar vireler, meselâ gül şarâbı, mersîn şarâbı ve ayva şarâbı gibi. Mercân, incü, geyik boynuzu, mersîn tohumu ve dem-i ahaveyn, bunlardan dahı isti'mâl olunmak münâsibdir. Yumurta sarısını pekce pişürüb, üzerine döğölmüş kuzu kulağı tohumu eküb yidüreler; yâhûd cevz-i bevva ve mastakî, birer sülüüs dirhem sahk idüv, ayva şarâbıyla içüreler. Bu

devâ dahı ishâle nâfi'dir [460], sıfatı budur: bûsîr, gül, kara koz, tormentelâ birer dirhem. Bunları bir kerre kaynadub ve süzüb, bu sudan yigirmi dört dirhemini ribâs şerbetiyle ezüb içüreler ve mi'desine mersîn yağı ve sakız yağı süreler. Yâhûd bu merhemi süreler, sıfatı budur: gül sekiz dirhem, mersîn tohumu ve mastakî ikişer dirhem, mersîn yağı ve bal mûmı kifâyet mikdârı ola, merhem ideler. Bu zımâdı itmek dahı nâfi'dir: arpa unı on altı dirhem, gül sekiz dirhem, dem-i ahaveyn, gülnâr, mastakî ve günlük ikişer dirhem. Bunları sahk idüb, kifâyet mikdârı sirke ve yumurta akıyla yakı ideler. Eğer ishâl sovukdan ise 'alâmeti çıkan süfl beyâz olur ve harâreti olmaz. 'Îlâc: mastakî şarâbı, na'nâ şarâbı ve ayva şarâbı içüreler. Cemî' etıbbâ katında tecrube olunmuşdur ki keçi oğlağı mâyesinden veyâ tavşan mâyesinden südüs dirhem mikdârı içmek gâyet nâfi'dir. Taşradan karnına na'nâ, kimyon, gülnâr, pelîn ve mastakî ve bunlardan yakı idüb koyalar.¹⁵

İ'tikâl-u taba'î'l-ETFÂL. Ma'sûmların tabî'atı kabz olmak. Lezic ve galîz balgamdan olur. Süfl yâbis oldığından olur; yâhûd safrânın mukarrı olan ödde südde olmagla bağırsaklara safrâ dökülmediğinden olur. Ammâ, lezic balgamdan veyâ yubüsetden olanın 'alâmeti karnı şişmekdir; yelleri olmakdır ve aşağıdan çıkan süfl yâbis olmakdır. Ödde südde olmasının 'alâmeti bedeni sarı olub, aşağıdan çıkan süfl beyâz olmakdır. **el-'Îlâc:** evvelâ sebebini izâle ideler ve müleyyin şeyler içüreler, meselâ ebe gümece, encîr ile pişürüb suyundan içüreler; ve karnına diyâliytâ merhemi, tavuk yağı ve sâde yağı süreler. Eğer galîz hıldan olursa gül mükerreri ve gül balı vireler; ve lahana tabîhını 'asel ile vireler. Eğer ödde südde var ise birer mikdâr ayrık, râziyâne köki ve baldırı kara kaynadub içüreler. Fâre tersinden yigirmi dirhem alub, kifâyet mikdârı, keçinin iç yağıyla şâf ideler. Yâhûd bir mikdâr sâbûn, bir mikdâr tuz ve bir kaşık mikdârı 'asel, bunları bir yerde pekce kıvâm virüb iğde çekirdeği mikdârı şâflar ideler. Büyük âdemler için olursa hurma çekirdeği mikdârı şâflar ideler. Gâyet me'münü'l-gâ'ile latîf şâfdır. Tabî'atı telyîn ve rihları tahlil ve teskîn ider. Bu ihtikânları itmek dahı nâfi'dir: zeyt yağı yigirmi dört dirhem, hâm şeker iki dirhem, yumurta sarısı bir 'aded, tuz üç habbe. Bunları ihtikân ideler. Hukne'i âhirî: hatmî köki dört dirhem, ebe gümece ve yapışkân yarımşar kabza, pâpâdyâ, kettân tohumu ve boy tohumu birer dirhem. Bunları kaynadub ve bu matbûhdan yigirmi dört dirhemine üç dirhem hıyâr şenbe balı ve sekiz dirhem zeyt yağı ve bir yumurta sarısı koyub ihtikân ideler. Karnına sâde yağı, bâdem yağı ve tavuk yağı süreler; veyâhûd buhûr-i Meryem köki 'usâresi süreler. Bu merhem dahı nâfi'dir: sabr iki dirhem, sığır ödi bir dirhem, sakmûnyâ sülüüs

dirhem. Bunları kifâyet mikdârı sâde yağıyla bir ceviz kabuğına koyub, ma'sûmun göbeğine koyalar. Bu merhem dahı ma'sûmun karnına sürmekle kabzı def' ider, sıfatı budur: sâde yağı, tavuk yağı ve kaz yağı dörder dirhem, bâdem yağı ve bezr yağı üçer dirhem, sığır iliği ve diyâliytâ merhemi ikişer dirhem, bal mûmı [461] kifâyet mikdârı ola. Eğer ma'sûm büyücek ise yıkanmış terementiden nohûd mikdârı yidireler yâhûd hıyârşenbe balı veyâ erik ma'cûnu yidireler.¹⁵

ed-Dîdân. Mukaddem beyân olunmuş idi ki soğulcan bağırsakların rutûbetinden hâsıl olur; ve gâhîce ma'sûmlarda ana karnında iken dahı hâsıl olur. 'Alâmeti kusmagla ve aşağıdan süfl ile gâhîce soğulcan çıkmakdan. Ağzı bed kokar. Uykusu arasında sıçrar ve korkar. Kuru öksürüğü olur. Göbeği burar. Gâhîce sar' hâleti gibi hâlet gelür. Uykusu arasında dişlerini gıcırdatır. Burnu gicişür. Karnı şişer ve sıtması olur. Bedeni arık olur. Tabî'atı leyyin olur. **el-'Îlâc:** evvelâ yaş gıdâlardan ve meyvelerden sakınalar. Ta'âmına yanmış geyik boynuzu koyalar. Sebistân tabîhını veyâ ayrık tabîhını içüre. Ba'zı münâsib şerbetlere bir mikdâr limon suyu veyâ ağaç kavunu ekşisi suyu veyâ bir iki katre rûh-i zâc koyub içüreler. Şekerle râvend, karolînâ ve horâsânî isti'mâl itmek soğulcanın cemî' envâ'ına 'ilâc-i kâfidir. Bu süfûf dahı gâyet nâfi'dir, sıfatı budur: horâsânî iki dirhem, karolînâ ve yanmış geyik boynuzu birer dirhem, fâvânyâ, müşkitarâmşî' ve mercân birer sülüüs dirhem. Bunları süfûf idüb, sülüüs dirhemden, yarım dirheme dek isti'mâl ideler. Şeftâlû çiçeği hamîresi ve eyrelti köki tabîhını isti'mâl itmek dahı gâyet nâfi'dir. Eğer soğulcanla hummâ'i 'afeniyye, limon suyu, nâr suyu, turunc suyu, yanmış geyik boynuzu ve pâd-zehr-i diyâsentâ, bunlardan kangısı olursa isti'mâl itmek kifâyet ider. Bu devâdan içürmek dahı gâyet nâfi'dir: ayrık suyu otuz iki dirhem, ağaç kavunu ekşisi şarâbı sekiz dirhem, benefşe şarâbı dört dirhem, ruh-i zâc üç katre. Mikdâr-ı şerbeti bir kaşıkdır. Karnına sürmekle soğulcanı helâk iden devâlar: pelîn, şeftâlû yaprağı, acı bakla, sığır ödi ve heyûfârikûn, bunlardır. Pelîn 'usâresiyle bir mikdâr tiryâk ezüb karnına sürmek, bu dahı soğulcanı kırar. Bu merhem dahı böyledir, sıfatı budur: Pelîn ve çörek otu ikişer dirhem, acı bakla unı on altı dirhem, sedef 'usâresi on iki dirhem, pelîn yağı ve sedef yağı kifâyet mikdârı ola. Bunları merhem idüb karnına süreler. Eğer hummâsi olursa bu merhemi süreler, sıfatı budur: semiz otu 'usâresi ve şeftâlû yaprağı 'usâresi yigirmi dörder dirhem, sirke sekiz dirhem, acı bakla unı kifâyet mikdârı ola.¹⁵

Fatku'l-ETFÂL. Ma'sûmların kasığı yarılmak. Bunun sebebi mukaddem zikr olunan fatkın sebepleri gibidir ve ma'sûmlarda pek öksürmekden, ağlamaktan ve pek

çağırılmaktan olur. Gâhîce kasıga bir mâ'iyet nâzil olur. Ammâ, fatk olmaz. 'Alâmeti zâhirde görünür. 'Îlâci: tabî'atı telyîn ideler. Harekete kudreti var ise hareketden men' ideler. Üzerine fatka mahsûs devâlar koyalar, bu zımâd gibi, sıfatı budur: sinirli yaprağı ve kara koz dörder dirhem, mercimek unı, acı bakla unı ve gül kurısı ikişer dirhem, günlük bir dirhem, şâb yarım dirhem. Bunları yumurta akıyla yakı idüb kasıga koyalar ve pekce bağlayalar. Bu yakı evvelkîden kavîdir, sıfatı budur: günlük, servi kozalağı, sabr ve âkâkyâ ikişer dirhem, mürr bir dirhem. [462] Bunları mahlûl-i kîr ile yakı ideler. Bir mikdâr kûmâlîmî didikleri samgdan alub, sirke ve yumurta sarısı yağıyla hall idüb, yakı itmek gayet nâfi'dir. Kara kozdan yakı itmek veyâ süfûf veyâ ma'cûn idüb isti'mâl itmek gâyet nâfi'dir. Bu matbûh dahı fatkı onuldur, sıfatı budur: kara kozun sağiri, kara kozun kebiri ve sinirli yaprağı her birinden yarımşar kabza. Bunları yüz dirhem su ile kaynadub ve süzüb şekerle içeler. Eğer mâ'iyet nâzil olduğundan ise bu yakıyı koyalar, nâfi'dir: bakla unı, kettân tohmu unı, boy tohmu unı, pâpâdyâ ve kimyon. Bunlardan yakı ideler. Kasıga yer mürrveri yağı, sedef yağı ve defne yağı süreler, nâfi'dir.¹⁵

Hurûc-u surreti'l-etfâl. Ma'sûmların göbeği çıkmak. Yâ kâbilenin taksîrâtıdır ki göbeği kesdikde bir eyüce bağlamamışdır. Yâhûd rutûbetli hıltın insîbâbıdır; veyâhûd fatk sebeplerinden nâşîdir. el-'Îlâc: ma'sûmı hareketden men' ideler. Tabî'atı telyîn ideler ve şişirici ta'âmlar yidirmeyeler. Ba'dehu, kimyon, defne tohmu ve acı bakla unı, bunlardan birer mikdâr alub, şarâbla yakı idüb, göbeğe koyalar. Yâhûd sinirli yaprağından yakı idüb koyalar. Göbeği yerine koyub üzerine za'ferân yakısı koymak kifâyet ider. Kezalik, yumurta akıyla na'nâ kurısı koymak dahı nâfi'dir. Bu yakı dahı gâyet nâfi'dir: servi kozalağı, günlük, mürr, mastakî, enzerût, şâb ve balık tutkalı birer dirhem. Bunları kifâyet mikdârı yumurta akıyla yakı ideler. Bu süfûfi dahı isti'mâl itmek nâfi'dir: kara kozun kebiri, mercân, mastakî ve 'asâü'r-râ'î birer dirhem. Bunları süfûf ideler.¹⁵

Verem-u surreti'l-etfâl. Ma'sûmların göbeğinde şiş oldukda 'ilâci münâsib devâlarla mâddenin insîbâbını def' idüb veca'ı teskîn ideler, meselâ bu yakıyı koyalar: ebe gümeci matbûhı sekiz dirhem, arpa unı dört dirhem, acı bakla unı ve boy tohmu unı ikişer dirhem. Bunları lapa gibi pişirüb ve kifâyet mikdârı gül yağı koyub yakı ideler. Bu devâ dahı mâddenin insîbâbını men' ider, sıfatı budur: günlük bir dirhem, akâkyâ ve bezr-i katûnâ yarımşar dirhem. Bunları yumurta akıyla yakı ideler. Eğer şiş dağılmayub deşilmeğe meyl iderse sâ'ir şişlerin 'ilâci gibi 'ilâc ideler.¹⁵

Hurûcu'l-mak'ad ya'nî mak'ad çıkmak. Bunun sebebi mak'adda olan 'adalât gevşedigidinden olur. Gâhîce soğukdan, zahîr 'illetinden ve ishâlden dahı olur. el-'Îlâc: eğer şiş yogise mak'adı içeri kakub, üzerine bu zerûri ekeler, sıfatı budur: gül kurısı, gülnâr, servi kozalağı, nâr kabuğı dörder dirhem, sumâk, günlük ve mastakî ikişer dirhem. Bunları ince döğüb zerûr ideler. Eğer bu devâyı şarâb-i kâbız ile kaynadub mak'ada kimâd itseler, mak'adı pekleşdirüb çıkmasını men' ider. Eğer şiş olursa, evvelâ hatmî ve ebe gümeci tabîhıyla kimâd idüb, ba'dehu zembâk yağıyla yağlayalar.¹⁵

Hasâtu'l-mesâne. Ma'sûmların mesânesinde taş olmak. Bunun sebebi mukaddem mahallinde beyân olunmuşdur. 'Alâmeti ağrısı olub, bevli katre katre gelmekdir. Gâhîce bevli muhtebes olur işeyemez ve işedikde bevli beyâz olur. Ba'zı vaktde bevle dem çıkar, hasât mecrâyı incitdiğinden ötüri. Kazîbde gicişme ve mesânide gıcıklanma olur. el-'Îlâc: galîz gıdâlardan sakınalar [463]. Bu devâları kaynadub, suyunu abzen idüb, ma'sûmı içine oturdalar, sıfatı budur: ebe gümeci, hatmî, yapışkan, kerefs, turak otı, kettân tohmu ve boy tohmu, her birinden bir mikdâr ola. Ba'dehu mesânesine diyâlityâ merhemi, zembâk yağı, 'akreb yağı ve pâpâdyâ yağı, bu yağlardan süreler. 'Ayn-i seretândan veyâ müdbir kehribâdan sülüs dirhem mikdârı içüreler. Mi'de-nevâz suyuna üç tamlâ ruh-i zâc koyub içüreler. Kûrsa'na ve tarâgiyûn tabîhi dahı içmek dahı nâfi'dir. Yarım dirhem terementî isti'mâlî dahı gâyet nâfi'dir. Eğer 'usr-i bevli mesânedede taş 'alâmeti yogiken olursa, ayrık tabîhi veyâ entule tabîhını veyâhûd kara nohûd tabîhi içüreler. Yâhûd tavşanın kurumuş kanından sülüs dirhem mikdârını ak şarâbla içürler. Ekseriyyâ bu maraza terementî ile hıyarşenbe balı isti'mâl itmek fâ'ide ider.¹⁵

el-Bevl fi'l-firâş. Ma'sûmlar döseğe işlemek. 'Adalâtın gevşemesinden veyâ mesânenin za'findan veyâ rutûbet ve burûdet ziyâdeliğinden olur. el-'Îlâc: kurıdıcı ve kızdırıcı şeylerle tedbîr ideler. Yidikleri ta'âmlarına ve içecek sularına merzencûş ve zûfâ koyalar. Büreyi ve bellût yaprağını kaynadub, suyuyla kasıklarına kimâd ideler. Ba'dehu, kust yağı veyâ îrsâ yağı süreler. Bu süfûf gâyet nâfi'dir, sıfatı budur: koyunun kurumuş kavuğı, kurumuş tavşan hâyesi ve kurumuş tavuk kursağı yarımşar dirhem, bellût yemişi üç dirhem, fûtenc ve besbâse birer sülüs dirhem. Bunları süfûf idüb, sülüs dirhem mikdârını bellût suyuyla isti'mâl ideler.¹⁵

Sahc-u efhâzi'l-etfâl. Ma'sûmların butları pişmek. Sebebi bevlin hiddetidir ki tokundığı yeri yâre ider. 'Îlâci: hatmî, gül, kepek ve yapışkan. Bunları kaynadub, bu su ile butlarını yıkayalar. Ba'dehu

üzerine kurudıcı devâlar döğüb ekeler, meselâ mersîn yaprağı ve gül kurısı gibi. Yâhûd günlük, şebb ve gül, her birinden döğüb ekeler. Tûtiyâ merhemi ve mürde-seng merhemi sürmek dahı nâfi'dir [464].¹⁵

KAYNAKLAR

1. Bayat AH. Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999: 69-74, 128.
2. Kırbıyık K. Sâlih B. Nasrullah. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2009: Cilt 36: 41-43.
3. Şehsuvaroğlu BN, Erdemir Demirhan A, Cantay Güreşsever G. Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık Ltd. Şti, 1984: 95-100.
4. Süreyyâ M. Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye, 3. Cilt (Yayına hazırlayanlar: Aktan A, Yuvalı A, Hülâgü M). İstanbul: Sebül Yayınevi, 1996: 228.
5. Raşid. Tarih-i Raşid, 1. Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282H/1865-66: 96, 164.
6. İhsanoğlu E. Osmanlı bilimi literatürü. İçinde: İhsanoğlu E (ed). Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Cilt 2. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1998: 363-444 (419).
7. Bursalı Mehmed Tahir. Osmanlı Müellifleri, 3. Cilt (Hazırlayan: Özen İ). İstanbul: Meral Yayınevi, Yaylacık Matbaası, 1975: 224, 230.
8. Nasrullah oğlu Salih. "Gayetülbeyan Fi Tedbiri Bedenil İnsan" İnsan Sağlığı ve Sağlığı Koruma Yöntemleri (Osmanlıca el yazmasından bugünkü yazı ve konuşma dilimize çeviren: Özkök A), 1. Kitap. Ankara: Vega Yayınları, 1991: 5-6.
9. Adıvar AA. Osmanlı Türklerinde İlim, 6. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 131.
10. İhsanoğlu E (ed). Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi (Hazırlayanlar: İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V) 1. Cilt. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008: 261-280, 339-342, 433-434, 454-462.
11. Uzunçarşılı İH. Osmanlı Tarihi, 3. Cilt, 2. Kısım, 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982: 512-513.
12. [Uludağ] OŞ. Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi (İnceleme ve dipnotlarını yazan ve yeni harflerle sadeleştiren: Uzel İ). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Ofset Reprint, 1991: 217.
13. Uzluk FN. Hermann Boerhaave (1668-1738) und die Übersetzung seines Werkes "Aphorismi de Cognoscendis et Curandis Morbis in usum Doctrinae Domesticae Digesti" auf türkisch durch Osmanische Hofarzt Abdulaziz (1735-1784) Sohn von Suphi. Annales de l'Universite d'Ankara 1964; 10: 23-47.
14. Sâlih bin Nasrullah. Gâyetü'l-İtkân fi Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân (Müstensih: İsmâ'il el Hisânî). Ankara: Milli Kütüphane, Nevşehir Gülşehir Karavezir İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, No: 206 (50 Gül-Kara 206), 1139 H/1726, (DVD no: 2035)**.
15. Sâlih bin Nasrullah. Gâyetü'l-İtkân fi Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân (Nüzhetu'l-Ebdân fi Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân adıyla Türkçeye çeviren: Mustafâ Ebû'l-Feyz). İstanbul: 1303R/1887-88: 2-5, 454-464.
16. Yıldırım N. Hayâtizâde Mustafa Feyzî. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 1998: Cilt 17: 16-17.
17. Ağrakça A. İslâm Tıp Tarihi [Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar]. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti., 2004: 176-177.
18. Radbill SX. The first treatise on pediatrics. Am J Dis Child 1971; 122: 369-376.
19. İbn-i Sînâ. El-Kânûn fi't-Tıbb. Birinci Kitap (Türkçeye çeviren: Kâhya E). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995: 235-241.
20. Bayat AH. Tıp Tarihi. İzmir: Sade Matbaa, 2003: 209-210, 265-266.
21. Nasrullah oğlu Salih. "Gayetülbeyan Fi Tedbiri Bedenil İnsan" İnsan Sağlığı ve Sağlığı Koruma Yöntemleri (Osmanlıca el yazmasından bugünkü yazı ve konuşma dilimize çeviren: Özkök A), 2. Kitap. Ankara: Vega Yayınları, 1992.
22. Yurdakök M. Nasrullahoğlu Salih (ölm. 1699). Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 1995; 38: 473-475.
23. Hippocratic Writings (Translated by Adams F). In: Hutchins RM (ed). Great Books of the Western World 10. Hippocrates Galen. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1952: 135.
24. Daremberg Ch, de La Martinière Br. Hippokrate'ın ve Salerno Tıp Okulunun Aphorismaları (Türkçesini hazırlayan: Uzluk FN). Ankara: Ankara Tıp Tarihi Enstitüsü, Orkun Basımevi, 1962: 53.
25. Muhammed B. Mahmûd-ı Şirvânî. Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin (Hazırlayan: Argunşah M). Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999: 128, 183.
26. İbn-i Sînâ. El-Kânûn fi't-Tıbb İkinci Kitap (Türkçeye çeviren: Kâhya E). Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2003: 494.

** Eserin varak numaralandırılması sonradan ve hatalı olarak yapıldığı için, varak numaralandırılması yazarlar tarafından başlangıç sayfası 1b olarak kabul edilerek yeniden yapılmıştır. Bu yeni numaralandırmaya göre ilgili varak numaraları 1b-2a, 92b-96a, 143b olarak belirlenmiştir.